

Maria Gagacka

Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny w Radomiu
e-mail: majka.gag@wp.pl

NIEFORMALNE FORMY WSPARCIA RODZIN W ŚRODOWISKU LOKALNYM

INFORMAL FORMS OF SUPPORT FOR FAMILIES IN THE LOCAL COMMUNITY

DOI: 10.15611/pn.2016.456.05

JEL Classification: R20, R21, I31, I32.

Streszczenie: Celem opracowania jest prezentacja wyników badań empirycznych dotyczących nieformalnych sieci wsparcia, postrzeganych przez beneficjentów różnych ich form oraz roli, jaką odgrywają w systemie wsparcia rodzin w społecznościach lokalnych. Ważną rolę w procesie przezwycięzania negatywnych zjawisk występujących w życiu społecznym przypisuje się sieciom wsparcia, dostarczanym jednostkom w środowisku lokalnym przez grupy nieformalne i organizacje społeczne. Interesującym problemem wydaje się więc odpowiedź na pytania, w jaki sposób nieformalne sieci zmieniają samych potrzebujących i ich rodziny i jaka jest pozycja tych sieci w lokalnym modelu polityki społecznej, a szczególnie rodzinnej. Wydaje się ważnym podkreślenie, że konsekwencją przemian społecznych zachodzących w postnowoczesnych społecznościach jest niemalejące zapotrzebowanie na wsparcie w realizacji ról rodzinnych, niezależne od statusu społecznego.

Słowa kluczowe: sieci, wsparcie społeczne, społeczność lokalna, nieformalne grupy.

Summary: The aim of this study is to analyze the informal networks of support perceived by the beneficiaries of their different forms and their role in the system of support for families in local communities. Two decades of transformation processes have not reduced the scale of social problems faced by modern families. Families in a diverse society faced problems arising from the scarcity of social services to support their operation and development. An important role in the process of overcoming these negative phenomena is attributed to support networks, supplied to individuals in the local community by informal groups and social organizations. Thus an interesting problem seems to be the answer to the question how informal networks are changing themselves and their families in need and what the position of those networks in the local model of social policy, and especially the family is. It seems important to emphasize that the consequence of social changes taking place in communities is postmodern-decreasing demand for support in the implementation of family roles, independent of social status.

Keywords: networks, social support, local community, informal groups.

1. Wstęp

Rodzina – jej funkcje, problemy i deficyty jest w centrum uwagi badaczy kwestii społecznych, a w szczególności polityków społecznych, jej bowiem kondycja wychowawcza, socjalna czy zabezpieczająco-opiekuńcza stanowi odzwierciedlenie jakości życia współczesnych społeczeństw. Dla polityki społecznej, rozumianej jako tworzenie optymalnych instrumentów oddziaływania na rzeczywistość społeczną, będącego wyrazem dążenia do określonego ładu społeczno-gospodarczego, umożliwiającego obywatelom zaspokajanie potrzeb uznanych społecznie za ważne [Kowalczyk, Kamiński 2009, s. 16], poszukiwanie skutecznych instrumentów pozwalających osiągać założone cele z zakresu polityki rodzinnej jest szczególnie istotne.

Dwie dekady procesów transformacyjnych nie zmniejszyły skali problemów socjalnych, z jakimi borykają się współczesne rodziny. Zarówno wzrost indywidualnej przedsiębiorczości i zamożności najbardziej aktywnych jednostek, jak i nienadążająca za tym wzrostem poprawa warunków życia najbiedniejszych sprawiły, że współczesne rodziny w zróżnicowanym społeczeństwie stanęły wobec problemów wynikających z niedostatku usług socjalnych wspierających ich funkcjonowanie i rozwój. W efekcie zarówno rodziny zamożniejsze, które w warunkach gospodarki rynkowej z trudem realizują role rodzinne i rodzicielskie, jak i te, które z wysiłkiem znajdują swe miejsce w zekonomizowanej rzeczywistości, spotykają się z szeregiem trudności, które negatywnie wpływają m.in. na decyzje dotyczące dzietności, godzenia życia zawodowego z pracą zawodową, postrzegania własnych szans rozwojowych w kontekście życia rodzinnego, czy też – w przypadku rodzin niezamożnych – wypełniania ról rodzinnych i prawidłowego funkcjonowania rodzin.

Podzielane przez badaczy przekonanie, że problemy te należą do najbardziej spektakularnych i mających największy ciężar gatunkowy rolę i wyzwania kierowane wobec polityki rodzinnej potęguje. Anthony Giddens podkreśla, że ich źródłem są z jednej strony procesy transformacji ekonomicznych w wymiarze lokalnym i globalnym, z drugiej zaś przemiany kulturowe redefiniujące świadomość i wzory zachowań ludzi. Autor uważa, iż jesteśmy świadkami, a przede wszystkim uczestnikami globalnej rewolucji stylu życia z epicentrum w obszarze prywatności i intymności, a jej globalny charakter oznacza, że nie ma możliwości nieuczestniczenia w zmianach, jakie niesie nowoczesność [Giddens 2007, s. 260].

Zofia Kawczyńska-Butrym zauważa, że ów syndrom ponowoczesnych przemian, będących „wypadkową wielu zjawisk społecznych, ekonomicznych i kulturowych” [Kawczyńska-Butrym 2008, s. 11], odzwierciedlają: nierówności w dostępie do dóbr i usług socjalnych, zmiany struktury i modelu rodziny, migracje zarobkowe rozdzielające członków wspólnot, patologie społeczne, zmiany preferencji moralnych.

Należy wyraźnie podkreślić, że ich pogłębianie nieomal zawsze wymaga wsparcia z zewnątrz. W sytuacji, gdy dotychczasowe formy pomocy rodzinie i oferowany zakres usług socjalnych oraz ich dostępność nie budzą entuzjazmu nawet samych zainteresowanych, nie wspominając o kontrowersjach społecznych [Trafiałek 2015,

s. 16], analiza skuteczności nieformalnych form wsparcia oferowanych rodzinie wydaje się szczególnie ważna.

2. Cel i metoda

Celem podjętych w artykule analiz empirycznych są odpowiedzi na dwa pytania: czy i jakie nieformalne (pozainstytucjonalne) relacje społeczne wspierają rodzinę w jej najbliższym otoczeniu – środowisku lokalnym, oraz wskazanie, w jaki sposób zmieniają one samych potrzebujących i ich rodziny.

Jaka jest pozycja tych sieci w nieformalnym modelu polityki społecznej, przede wszystkim rodzinnej?

W szczególności ustaleniu poddano: rolę nieformalnych kręgów rodzinnych w wypełnianiu funkcji rodzin, oczekiwane i otrzymywane wsparcie ze strony sąsiadów, wzajemność w systemie wsparcia wyrażającą się gotowością do pomocy innym w najbliższym środowisku i umiejętnością identyfikacji jednostek takiej pomocy potrzebujących, poziom integracji i preferowane wspólnotowe formy aktywności.

Z perspektywy polityki rodzinnej ważne jest określenie roli, jaką – wobec deficytu dostępnych usług socjalnych – przypisuje się sieciom wsparcia, dostarczanym jednostkom w środowisku lokalnym przez grupy nieformalne, oraz stopnia, w jakim mogą w sposób komplementarny wspomagać lokalną politykę społeczną. Szczególny nacisk położono na wsparcie oferowane przez rodzinę niezamieszkujejącą we wspólnym gospodarstwie domowym i sąsiedztwo, z racji ich bliskości przestrzennej i/lub emocjonalnej.

Empiryczną podstawą prezentowanej analizy są: studia i analizy Głównego Urzędu Statystycznego dotyczące form pracy niezarobkowej poza gospodarstwem domowym, ukazujące tendencje ogólnopolskie, oraz dwie edycje badań własnych autorki nad aktywnością lokalną, przeprowadzone metodą sondażu diagnostycznego w latach 2012/2013 oraz 2015/2016. Badaniami objęto społeczność miasta Radomia. Głównym celem diagnozy było określenie wybranych aspektów aktywności lokalnej mieszkańców Radomia. W niniejszym opracowaniu omówione zostaną wybrane cele szczegółowe badania odnoszące się do nieformalnego (pozainstytucjonalnego) wsparcia rodzin.

W badaniach przyjęto, że społeczność miasta Radomia tworzą wszyscy mieszkający tu obywatele, zaspokajający swoje potrzeby w środowisku lokalnym i wchodzący w tym procesie w relacje z innymi, tworząc silne więzi społeczne i kapitał społeczny.

Podstawowe dla podjętych analiz kategorie zdefiniowano w następujący sposób:

1. Sieć wsparcia to osoby spośród bliskiej rodziny, dalszych krewnych, sąsiadów i przyjaciół, z którymi pozostają we względnie regularnych relacjach pomocowych, tzn. które im pomagają, gdy w sytuacji trudnej oczekują pomocy.

2. Sąsiedztwo jest wydzielonym obszarem mieszkalnym znajdującym się w najbliższym otoczeniu jednostek (ulica, blok mieszkalny), gdzie dochodzi do interakcji społecznych.

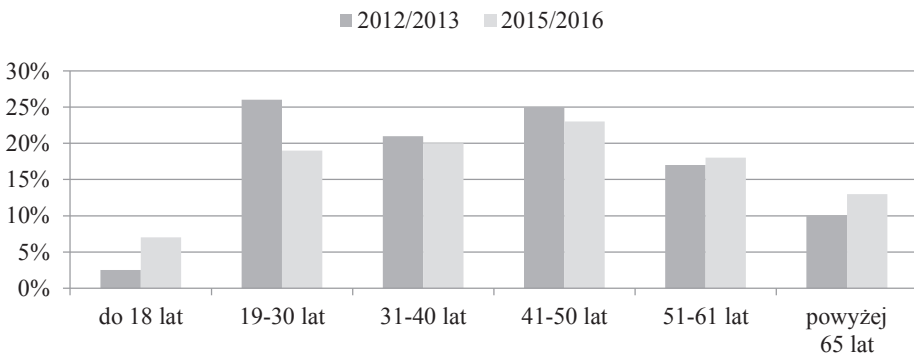
3. Wspólnota lokalna to obszar, w którym jednostka funkcjonuje i zaspokaja swoje potrzeby. Charakteryzuje go relatywnie wysoka trwałość i częstotliwość kontaktów, stopień rozpoznawalności partnerów interakcji, ich ulokowanie przestrzenne i podleganie normatywnym regulacjom.

Badania przeprowadzono metodą wywiadu kwestionariuszowego, w pierwszej edycji na próbie 897 respondentów, a 858 – w drugiej.

Próba badawcza jest reprezentatywna, biorąc pod uwagę strukturę populacji ze względu na wiek i płeć. W czasie analizy danych przeprowadzono ważenie obserwacji w celu zgodności procentowej składu próby i populacji.

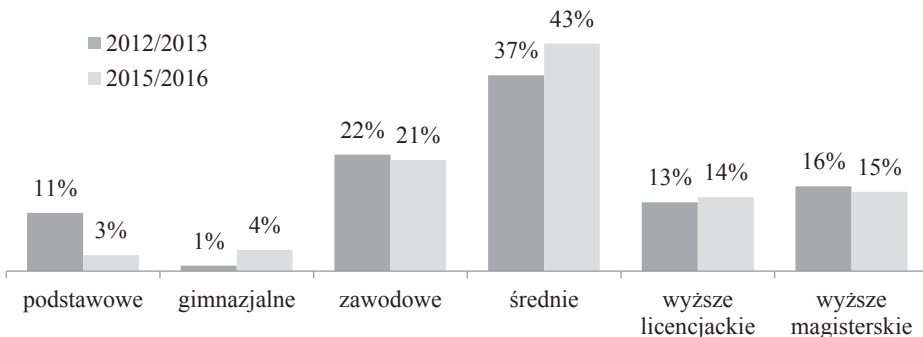
Po ważeniu obserwacji nieco ponad połowę badanych stanowią kobiety – 53,3%, zaś mężczyźni stanowią 46,7% badanych.

Struktura próby odpowiada strukturze populacji, jeśli chodzi o wiek. Dane przedstawione na rys. 1 pokazują specyfikę lokalnej społeczności – relatywnie duży udział mieszkańców w wieku produkcyjnym w strukturze ludności oraz widoczną

Rys 1. Struktura badanej populacji według wieku

Źródło: badania własne.

Rys. 2. Struktura badanej populacji według wykształcenia

Źródło: badania własne.

tendencję starzenia się populacji. Także struktura wykształcenia pokazuje zmieniający się charakter tego postprzemysłowego ośrodka (rys. 2).

Większość badanych ma wykształcenie średnie – ponad 40%. Osoby z wyższym wykształceniem stanowią już prawie jedną trzecią populacji. Wykształcenie zawodowe posiada co piąty badany mieszkaniec. Relatywnie wysoki udział w próbie osób z podstawowym i gimnazjalnym wykształceniem wynika z faktu, że w badaniu brały udział osoby powyżej 18 roku życia, więc osoby z wykształceniem podstawowym i gimnazjalnym, które kontynuują naukę i w najbliższej przyszłości zdobędą wyższy poziom wykształcenia.

3. Sieci wsparcia w środowisku lokalnym – problemy definicyjne

Wzrost zainteresowania i popularność kategorii wsparcia są ściśle związane z poszukiwaniem efektywnych sposobów rozwiązywania problemów zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i grupowym. Pojęcie to występuje współcześnie w badaniach naukowych w różnych kontekstach. Badacze podkreślają, że kategoria ta obejmuje trzy obszary fundamentalnych potrzeb jednostki: poczucie bycia kochanym, bycia wartościowym albo docenionym oraz poczucie przynależności do społecznej sieci [Zamkowska 2009, s. 96].

Helena Sęk i Roman Cieślak, którzy w polskim piśmiennictwie najpełniej rozwinięli koncepcję wsparcia społecznego, wyodrębnili dwa jego wymiary: 1) strukturalne, ukazujące obiektywne zachowanie jednostek w środowisku, w którym żyją, 2) funkcjonalne jako cechę relacji interpersonalnych. Wsparcie strukturalne autorzy ujmują jako „obiektywnie istniejące i dostępne sieci społeczne, które wyróżniają się od innych sieci tym, że poprzez fakt istnienia więzi, kontaktów społecznych, przynależności pełnią funkcję pomocną wobec osób znajdujących się w trudniej sytuacji” [Sęk 2007, s. 15]. Autorzy podkreślają, że właściwościami tego wymiaru wsparcia są: dostępność sieci mierzona subiektywnie lub obiektywnie ustaloną liczbą kontaktów, szybkością i łatwością ich podjęcia, bliskością terytorialną, homogeniczność lub heterogeniczność oznaczająca podobieństwo lub zróżnicowanie, symetryczność, odwzajemnianie, poziom prospołeczności, zwłaszcza altruizmu.

Z kolei w wymiarze funkcjonalnym jest to rodzaj interakcji społecznej, która zostaje podjęta przez jednego lub obu uczestników w sytuacji problemowej, trudnej, stresowej lub krytycznej.

Koncepcja wsparcia społecznego akcentująca strukturalne i relacyjne odniesienia determinujące funkcjonowanie oraz podmiotowość jednostek dostarcza wielu narzędzi umożliwiających poznanie relacji międzyludzkich w procesie ich przekształcania się. Piotr Sztompka w swojej teorii przestrzeni międzyludzkiej wyróżnia dwa warianty tej centralnej kategorii: indywidualny i kolektywny. W wariantcie indywidualnym oznacza „relacje społeczne, w jakich pozostaje (pozostawała, pragnie pozostawać) jednostka z innymi jednostkami, i jest niepowtarzalną właściwością społeczną (...) charakteryzującą każdego człowieka. (...) W wariantcie kolektyw-

nym przestrzeń międzyludzka oznacza sumę relacji wiążących członków zbiorowości – grup, wspólnot, organizacji (...)” [Sztompka 2016, s. 334].

Ukazanie relacyjnego charakteru wsparcia w konkretnej przestrzeni międzyludzkiej wydobywa następujące właściwości:

- udziela się go w sytuacjach trudnych, stresowych,
- jest formą pomocy, jakiej gotowe jest podjąć się otoczenie społeczne jednostki,
- warunkiem otrzymania pomocy jest pozostawanie w interakcjach z innymi ludźmi,
- zapotrzebowanie na nie wzrasta wraz ze stopniem postrzegania i doświadczania trudności w funkcjonowaniu jednostek [Jaworska-Okrój, Skuza 1986, s. 733].

Efektywność tak rozumianego wsparcia – zdaniem H. Sęk – w dużym stopniu zależy od współmierności między rodzajem i wielkością udzielanego wsparcia a potrzebami odbiorcy. Celem takiej wspierającej interakcji jest podtrzymanie i zmniejszenie stresu lub kryzysu przez towarzyszenie, wymianę emocji, tworzenie poczucia przynależności, bezpieczeństwa i nadziei czy też zbliżenie do rozwiązania problemu, przezwyciężenia trudności i kryzysu [Sęk 2007, s. 268].

Przynależność do grup wsparcia społecznego funkcjonujących w określonych przestrzeniach, takich jak: rodzina, przyjaciele, sąsiedzi, organizacje formalne, nieformalne, władze lokalne, daje jednostkom poczucie wspólnoty i zakorzenienia. Jak podkreśla P. Sztompka, przestrzeń międzyludzka to sieć międzyludzkich relacji, które nie występują w próżni, lecz są zawsze ulokowane przestrzennie, w jakimś otoczeniu obiektów materialnych [Sztompka 2016, s. 113].

Kategoria wspólnoty lokalnej jako obszaru, w której jednostka funkcjonuje i zaspokaja swoje potrzeby, należy do tych, które z perspektywy budowania oraz podtrzymywania sieci relacji charakteryzuje: relatywnie wysoka trwałość i częstotliwość kontaktów, stopień rozpoznawalności partnerów interakcji, ich ulokowanie przestrzenne i podleganie normatywnym regulacjom [Sztompka 2016, s. 98-120]. Socjologowie zgodni są, iż konstytuują ten konstrukt pojęciowy trzy składniki: przestrzeń, wspólne powiązania (więzi) oraz społeczne interakcje. Paweł Rybicki scharakteryzował zbiorowość terytorialną jako obejmującą „wszelkie skupienia społeczne, oparte na związaniu ludzi z określonym obszarem” [Rybicki 1972, s. 17]. Paweł Starosta wśród czynników konstytutywnych tej kategorii pojęciowej poza terytorium geograficznym, określającym jakieś skupisko ludzi, zamieszkałą na nim ludność, wymienił także systemy powiązań, zależności i instytucji zapewniające integrację społeczności, oraz identyfikację mieszkańców z własną miejscowością, wyrażającą się w postawach określonych jak „patriotyzm lokalny” [Starosta 1995, s. 31-32].

Bronisław Urban podkreśla znaczenie i wpływ struktury oraz cech środowiska lokalnego na zbiorowość, a także poszczególne jednostki, a wśród nich wagę więzi społecznej i komunikacji interpersonalnej, mającą zdolność integrowania ludzi w celu najpełniejszego zaspakajania wspólnych interesów (aktualnych i potencjalnych), oraz zdolność formalnych elementów więzi społecznej do kreowania zobowiązań nieformalnych, wytwarzania gotowości do kierowania się kontrolą wewnętrzną w respektowaniu norm społecznych [Urban 2000, s. 173]. Tak rozumiane

oddziaływania relacyjne w środowisku lokalnym poza wspólnotowymi korzeniami i poczuciem bezpieczeństwa pełnią także funkcje rozwojowe. Sieć wsparcia rodzi również zobowiązania, jest układem wzajemnych obligacji. Ich trwałość stanowi źródło punktów odniesienia i wzorców niezbędnych do interpretacji zdarzeń i nadawaniu znaczeń działaniom społecznym [Szczęsna 2004, s. 145].

Jednakże środowisko lokalne, w którym tworzą się sieci wsparcia, ulga stałym przemianom. Ich źródeł można poszukiwać w rozluźnieniu więzi międzyludzkich, wroście autonomii jednostki i kultywowaniu indywidualizmowi, narastającej anonimowości życia, zaniku instytucji sąsiedztwa i osłabieniu znaczenia kontroli społecznej oraz w deprecjacji społecznego znaczenia instytucji zbiorowych i autorytetów [Pilch 1999, s. 300].

W zapewnianiu jednostkom warunków prawidłowego rozwoju wsparcie społeczne jest czynnikiem rangi nadrzędnej. Gwarantuje ono, że jednostki będą otrzymywać takie formy pomocowe, które pozwolą im pozostać podmiotem własnego losu i przezwyciężać ograniczenia.

Nie można przewidzieć, jak sieci relacji będą wykorzystywane w trudnych sytuacjach. Kompleksowość tej problematyki sprawia, iż wsparcie może być traktowane zarówno jako ceniona wartość społeczna, lecz także jako instrument wykorzystywany w złożonych procesach rozwiązywania kryzysów i trudnych zdarzeń życiowych. Instrument ten może być pomocny i efektywny, przywracając poczucie sprawstwa, podnosząc samoocenę i poprawiając dobrostan jednostek. Z drugiej zaś strony może uzależniać od pomocy, stygmatyzować jednostki, prowadząc tym samym do zmniejszenia zdolności i kompetencji do samodzielnego rozwiązywania własnych problemów.

4. Rodzina w systemie wsparcia

Rodzina w systemie wsparcia zajmuje pozycję szczególną. Owa wyjątkowość wynika zarówno z pokrewieństwa, bliskości emocjonalnej, jak i z norm kulturowych. Zazwyczaj wsparcie odnosi się do sytuacji trudnych w życiu jednostek, jednakże rodzina jest tą grupą społeczną, od której pomocy i wsparcia oczekujemy przez całe życie, przy zachowaniu założenia o zmienności jego form i pozycji stron owego wsparcia udzielających.

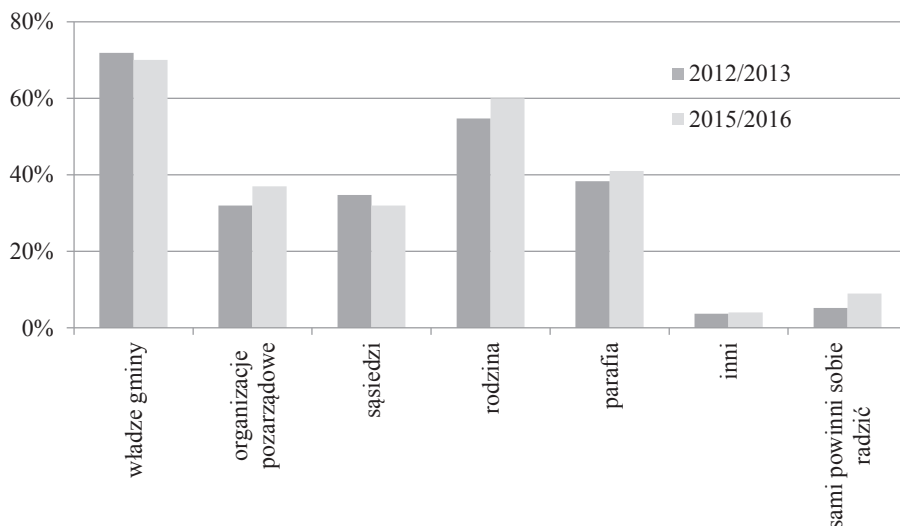
Psychologia społeczna i pedagogika akcentują pragmatyczny wymiar wsparcia osób dorosłych, polegający na aktywnym towarzyszeniu jednostkom w różnych fazach jej rozwoju, w osiąganiu przez nią zamierzonych celów czy też pokonywaniu kryzysów [Harwas-Napierała 2014, s. 101-115]. Chociaż w przypadku osób dorosłych szczególnie rola przypada własnej aktywności jednostek, odpowiedzialności za swoje życie i rozwój, to jednak nie zmienia zapotrzebowania na wsparcie w zakresie ich aktywności związanej z pełnieniem ról rodzinnych (mażeńskich i rodzicielskich), a także zawodowych i społecznych. W odniesieniu do pierwszej grupy aktywności wspieranie relacji polegać powinno na przekształcaniu związków o charakterze zależnościowym w obustronne.

Ponieważ przedmiotem prezentowanej analizy jest wsparcie oferowane rodzinie nieprowadzącej wspólnego gospodarstwa domowego, jest więc to sieć relacji wypracowana po usamodzielnieniu się dzieci i podjęciu przez nie nowych zadań życiowych i rozwojowych.

Polityka rodzinna koncentruje się na wsparciu rodzin w realizacji ich funkcji w zmieniającej się dynamicznie rzeczywistości. Tempo tych przeobrażeń dosyć silnie oddziałuje na kondycję współczesnej rodziny. Zmienia się charakter więzi w rodzinie, ulegają one rozluźnieniu, wzrasta indywidualizm i słabnie znaczenie norm kulturowych i religijnych [Zaborowska 2014, s. 71-84]. Grażyna Firlit-Fesnak wskazuje główne kierunki przemian rodziny generujące potrzeby rodzin – w tych obszarach oczekuje ona zarówno pomocy państwa, jak i wsparcia nieformalnego. Wśród najczęściej wymienianych czynników przemian współczesnej rodziny autorka wymienia: rozwój możliwości edukacyjnych kobiet i ich aktywizację zawodową, konflikt ról płci w relacjach rodzinnych, równoważenie ról, dostęp do antykoncepcji, upowszechnienie indywidualizmu, dążenie do realizacji własnego „ja”, niekorzystne warunki ekonomiczno-finansowe, uwarunkowania związane z rynkiem pracy [Firlit-Fesnak 2011, s. 187-189]. I chociaż polityka rodzinna w Polsce w ostatnich latach wprowadziła instrumenty, które w większym stopniu pozwalają na godzenie życia zawodowego z rodzinnym i stwarzają lepsze warunki do powstawania i rozwoju rodzin, to jednak zakres i dostęp do usług socjalnych nadal wymaga intensywnego procesu nieformalnego wsparcia rodzin w środowisku lokalnym.

Ukazując sieć wsparcia rodzinie, warto zwrócić uwagę na przekonania respondentów dotyczące moralnych powinności dotyczących tej pomocy. Owe zobowiązania mogą być ujmowane jako impulsy moralne, które niezależnie od genezy (kulturowo czy sytuacyjnie narzuconej) nakazują troskę o dobro innych ludzi, a w każdym razie branie ich pod uwagę w swoim postępowaniu [Sztompka 2016, s. 149-153].

Zinternalizowane przekonania jednostek dotyczące powinności w życiu społecznym stanowią ugruntowaną podstawę ich działań. Badani uważają, że losy ludzi zależą od ich samych, jednocześnie deklarują, że Ci, którzy potrzebują pomocy, powinni ją otrzymać. Jednak wśród wskazań dominuje przekonanie, że zainteresowanie innymi i poczucie odpowiedzialności za członków wspólnoty to przede wszystkim powinność władz lokalnych oraz innych instytucji obywatelskich działających w otoczeniu jednostek. Należy jednak podkreślić, iż zobowiązania pomocy subiektywnie i kulturowo nakładane są – zdaniem respondentów – na rodzinę. Ich zakres jest bardzo szeroki i obejmuje, według badanych, pomoc w wychowaniu dzieci, opiece nad chorymi i niesprawnymi fizycznie, pomoc rzeczową, a także materialną. Warto też zaznaczyć, że wzrasta liczba osób przekonanych o konieczności samodzielnego rozwiązywania problemów. Nie sposób w świetle pozyskanego materiału empirycznego wskazać, czy te osoby korzystają ze wsparcia innych członków wspólnoty. Można jednak domniemywać, iż same gotowości do udzielania pomocy nie deklarują.

Rys. 3. Podmioty zobowiązane do udzielania wsparcia w dwóch edycjach badań

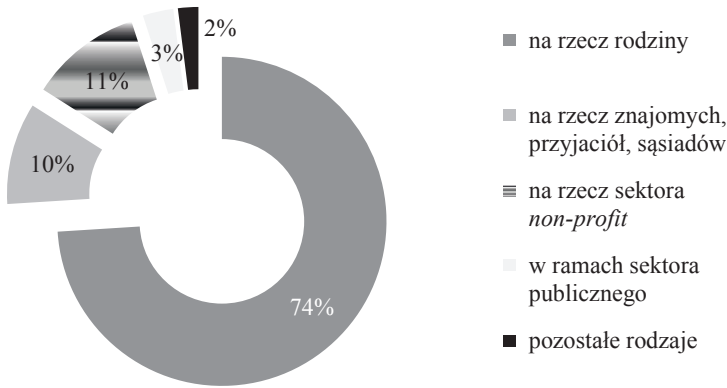
Źródło: badania własne.

We wcześniejszych badaniach autorki uwidoczniła się tendencja do jednostronnego postrzegania wsparcia przez osoby z różnych przyczyn wykluczone z głównego nurtu życia społecznego. Respondenci wyrażali przekonanie, że oni sami, ich rodziny są tak potrzebujące i cierpią na tak głęboką deprivację swoich potrzeb, że nie są w stanie w żadnej formie się odwzajemnić. Potwierdzają to także wyniki poniżej prezentowanego badania GUS, z których wynika, że osoby bezrobotne i biernie zawodowo w najmniejszym stopniu podejmują nieodpłatne działania na rzecz innych [Gagacka 2011, s. 261-286].

Badania GUS z kolei pokazują skalę zaangażowania Polaków w niezarobkową, a więc dobrowolną aktywność i główne jej obszary.

Obszarem, w którym najczęściej otrzymuje się wsparcie, jest rodzina, z którą nie mieszkamy pod jednym dachem. Na drugim miejscu wśród sieci wsparcia występują przyjaciele, znajomi i sąsiedzi, nie sposób jednak określić, która z tych kategorii jest największym beneficjentem takiego wsparcia, bowiem metodologia badania GUS nie pozwala na takie rozróżnienie.

W strukturze pracy niezarobkowej, czyli wsparcia rodzin, największy udział miały kobiety w wieku 55-64 lata. Wypracowały one niemalże 40% wolumenu pracy niezarobkowej badanej populacji kobiet. Badania te pokazały ciekawą prawidłowość. Choć mężczyźni ponad dziesięciokrotnie rzadziej niż kobiety rezygnują z pracy zarobkowej na rzecz obowiązków rodzinnych i niższe jest ich zaangażowanie w indywidualną pomoc innym, to gdy już podejmą taką decyzję, poświęcają takiej pracy więcej czasu niż ma to miejsce przeciętnie.

Rys. 4. Struktura wolumenu pracy niezarobkowej świadczonej poza gospodarstwem domowym według rodzaju odbiorców tej pracy

Źródło: [Wolontariat w organizacjach... 2011].

Prezentowane badania pokazały także inną prawidłowość. Jeśli mężczyźni już zaangażują się w nieodpłatną pracę opiekuńczą, to świadczą ją raczej wobec rodziny niemieszkającej wspólnie, natomiast kobiety, które rezygnują z zarobkowania na rzecz sprawowania opieki, w pierwszej kolejności zajmują się członkami swojego gospodarstwa domowego.

Przedstawione powyżej wyniki badań wyraźnie wskazują, jak istotną rolę pełni w funkcjonowaniu rodzin nieformalne wsparcie. Można wręcz mówić o instytucji babć i dziadków, wspierających rodziców w wychowaniu dzieci i opiece. Ale z badań tych wynika także rysująca się tendencja do asymetrii tego wsparcia i jego jednostronność – „rodzice swoim dorosłym dzieciom i ich rodzinom”. To w przyszłości wobec indywidualizujących tendencji i zmian w systemach wartości może generować nowe problemy dla polityki senioralnej.

5. Sąsiedztwo jako sieć wsparcia

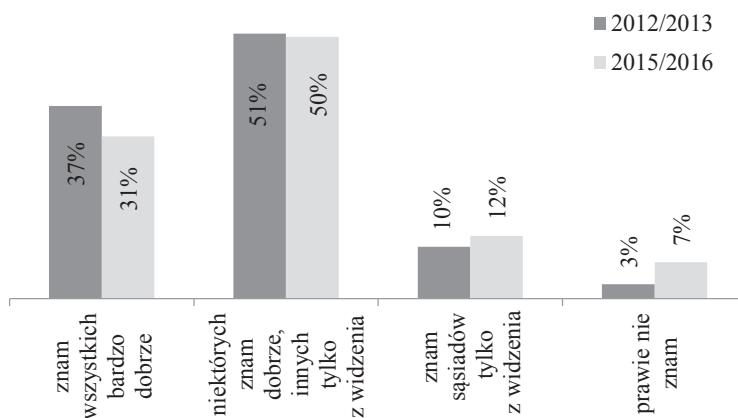
Przemiany systemowe zmieniły charakter interakcji społecznych, wzorów życia codziennego czy też postaw. Coraz mocniej odbija się na życiu codziennym wpływ ponowoczesności z jej fragmentaryzacją, pluralizacją i upadkiem modernistycznych narracji [Jankowska 1993, s. 186-200]. Prowadzi to do rozmycia reguł życia społecznego i wzrostu różnicowań, a także załamania wzorów osobowych. Przemiany te szczególnie wyraźnie odcisnęły swe piętno na instytucji sąsiedztwa.

Sąsiedztwo jako szczególny typ więzi analizowane jest w tym opracowaniu w perspektywie *community*. Spojrzenie socjologiczne wymaga podkreślenia – poza typowymi charakterystykami tej kategorii – znaczenia subiektywnej jej interpretacji przez każdego mieszkańca [Lewenstein 1999, s. 23-24].

Analiza sąsiedztwa jako sieci wsparcia prowadzić powinna do wskazania trzech jej aspektów: potencjalnego charakteru tego wsparcia, który wyraża się znajomością osób z najbliższego otoczenia, oczekiwaniami dotyczącymi zakresu tej relacji oraz samych kontaktów.

P. Sztompka wśród warunków relacji społecznych, tworzących przestrzeń międzyludzką, wymienia m.in. wzajemność, znaczenia im nadawane (w sensie subiektywnym oraz kulturowym), rozpoznawalność i zdolność do wyróżniania podmiotu relacji z otoczenia połączona z trafną identyfikacją partnera, oczekiwania i zamierzenia wobec partnera, oraz wyobrażenie o tym, czego partner oczekuje i co zamierza (projekcja partnera), a także okazje wraz z działaniami inicjującymi i występowaniem w tych kontaktach emocji jako niezbywalnego składnika ludzkich działań [Sztompka 2016, s. 91-98].

Dla funkcjonowania sieci wsparcia wszystkie te wymienione przez autora warunki są niezbędne. Analizując sąsiedztwo jako sieć nieformalnego wsparcia w środowisku lokalnym, należy jako pierwszy czynnik uwzględnić rozpoznawalność partnera i zdolność do wyróżniania go jako podmiotu tej relacji (rys. 5).

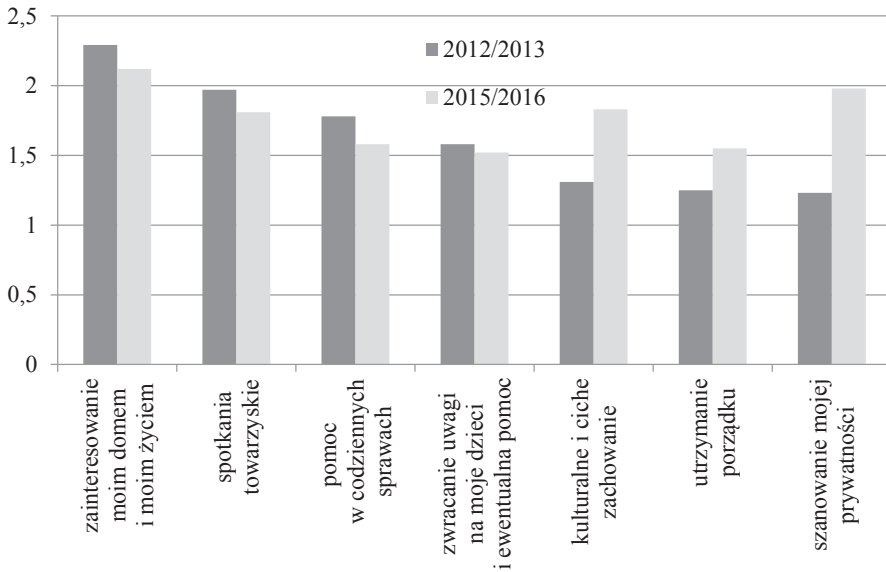

Rys. 5. Znajomość ludzi z najbliższego otoczenia (ulica, blok)

Źródło: badania własne.

Badania pokazują, że mieszkańcy z reguły znają swoich sąsiadów i to dość dobrze. Ponad 30% zna dobrze wszystkich swoich sąsiadów, a ponad połowa dobrze zna niektórych. Zapewne chodzi tu o sąsiadów najbliższych, „za płotem” czy „przez ścianę”, sąsiadów z tego samego piętra czy klatki schodowej. Tylko co dziesiąty badany odpowiada, że zna sąsiadów tylko z widzenia, a niespełna 3% mówi, że prawie nie zna swoich sąsiadów. To w większości osoby, które niedawno zmieniły miejsce zamieszkania i jeszcze nie zdążyły lub nie chciały poznać swoich sąsiadów.

Jednakże rozpoznawalność to zaledwie początkowy warunek funkcjonowania sieci wsparcia. Kluczową rolę w tym procesie odgrywiają oczekiwania dotyczące zakresu i treści tych relacji. W badaniach oczekiwań wobec sąsiadów zastosowano skalę pięciostopniową, gdzie 1 oznaczało zdecydowanie ważne, a z 5 zdecydowanie nieważne. Na rys. 6 przedstawiono średnie z odpowiedzi na poszczególne stwierdzenia.

Rys. 6. Ocena ważności form kontaktu z sąsiadami

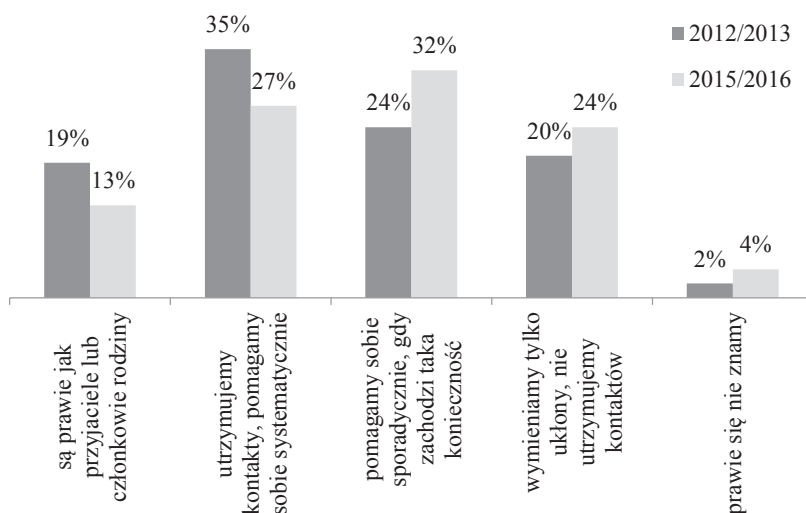
Źródło: badania własne.

Najważniejsze dla badanych jest to, żeby sąsiedzi szanowali ich prywatność, a także to, by utrzymywali czystość. Równie ważne jest kulturalne i ciche zachowanie. Dopiero na dalszych pozycjach znalazło się zwracanie uwagi na dzieci, pomoc w codziennych sprawach. Jeszcze rzadziej oczekujemy od sąsiadów spotkań towarzyskich, a zainteresowanie naszym domem i życiem jest niemile widziane. Mamy tu do czynienia z przewartościowaniem. Potrzeba prywatności wypiera potrzebę sąsiedzkiej wspólnotowości. Dzieje się tak zwłaszcza w przypadku ludzi młodych i tych, którzy niedawno zmienili miejsca zamieszkania. Wysoki wskaźnik mieszkaniowej fluktuacji wśród ludzi młodych nie pozwala na stworzenie więzi między sąsiadami.

Ten wysoki wskaźnik fluktuacji i coraz większa liczba ludzi młodych w sublokalnych zbiorowościach powoduje nie tylko brak rozwoju wspólnot sąsiedzkich czy innych o charakterze sublokalnym lub lokalnym, ale jasny przekaz o nastawieniu na indywidualizm. Ludzie angażują się tylko w inicjatywy, przynoszące im wymierne

korzyści, a zanik poczucia wspólnoty czasem doprowadza do konfliktów (na przykład ludzie młodzi domagają się budowy placu zabaw, starsi protestują przeciwko temu, bo sami nie mają małych dzieci i jest im to niepotrzebne). Indywidualizacja lokalnego życia powoduje niechęć do kompromisów.

Fundamentalnym składnikiem sieci wsparcia jest konkretna relacja. Pomimo skłonności do zachowania prywatności i woli utrzymywania kontaktów na własnych zasadach, w praktyce relacje sąsiedzkie są ważnym, chociaż słabnącym składnikiem sieci wsparcia i to zarówno w aspekcie praktycznym „usługowym”, jak i emocjonalnym.

Rys. 7. Formy i częstotliwość kontaktów z sąsiadami na podstawie dwóch edycji badań

Źródło: badania własne.

Ponad połowa badanych utrzymuje stałe, systematyczne kontakty z sąsiadami, a ponad 10% ma z nimi silną emocjonalną relację, traktuje ich jak przyjaciół i członków rodziny. Niepokojącym zjawiskiem jest jednak (jak na krótki, dwuletni okres przerwy między badaniami) znaczny (ponad 5%) spadek wskazań tej najsilniejszej relacji. Systematycznie wzrasta także liczba osób pomagających sobie w sytuacjach kryzysowych oraz takich, które nie wchodzą w relacje poza kulturowo określonym minimum (ukłony). Jednak mało jest ludzi zupełnie niezadowolonych z sąsiadów. Można powiedzieć, że sąsiedztwo nie jest już powodem nie tylko do wspólnego działania na rzecz otoczenia, ale również do zawierania znajomości.

Niemal 1/3 badanych odpowiedziała, że miała problemy ze swoimi sąsiadami. Najczęściej dochodzi do pokoleniowych konfliktów. Ludzie starsi traktują swoje miejsce wspólnotowo, ludzie młodzi z nastawieniem na indywidualizm – nie tolerują „wtrącania się” w ich sprawy, a nawet propozycji pomocy ze strony sąsiadów.

Znaczące przemiany zaangażowania w relacje sąsiedzkie pokazały także inne aspekty badań. Bliskość przestrzenna i psychiczna, jaka jest udziałem relacji sąsiedzkich, sprzyja wspólnemu działaniu inicjowanemu na rzecz poprawy warunków życia. Jeśli mieszkańcy bloku, ulicy czy osiedla organizują się wspólnie, żeby podjąć działania, najczęściej dotyczą one interwencji w sprawach remontu lub budowy drogi albo chodnika. Nieco rzadziej jest to wspólna praca na rzecz wyglądu okolicy, na przykład prowadzenie prac porządkowych, sadzenie czy pielęgnacja roślin. Pozostałe inicjatywy podejmowane są niezwykle rzadko, a najrzadziej mamy do czynienia ze sprawami, które wymagają największego zaangażowania (a są ważne dla rodzin), na przykład z urządzaniem własnymi siłami świetlicy dla dzieci czy organizacją dla młodych ludzi czasu wolnego w inny sposób. Część mieszkańców, która wie o inicjatywach swoich sąsiadów, nie bierze w nich udziału. Najczęściej jednak działa siła przykładu i reguła zaangażowania. Gdy sąsiedzi uczestniczą w pracach na rzecz wspólnoty, to ponad 70% badanych bierze w nich udział. Niezwykle rzadkie jest zakładanie organizacji społecznych działających na rzecz lokalnych bądź sublokalnych społeczności. Do takich organizacji należy zaledwie 3% badanych.

Skala zaangażowania i pracy na rzecz sąsiadów jest trudna do oszacowania. Jak wynika z badań GUS [*Wolontariat w organizacjach...* 2012], niezarobkowa praca na rzecz znajomych, przyjaciół i sąsiadów stanowiła 20% ogółu aktywności wolontarystycznej jednostek. Nie przeprowadzono rozdziału poszczególnych jej segmentów nie sposób więc powiedzieć, jaki w niej udział mieli sąsiedzi. Podobne wielkości (11%) to udział w pracach organizacji *non-profit*, czyli służących celom zbiorowości, chociaż z miejscem zamieszkania tak ograniczonym jako sąsiedztwo niekoniecznie związanym. Z kolei badania Jolanty Grodkowskiej-Leader nad nieformalnymi sieciami wsparcia w społecznościach lokalnych [Grodkowska-Leder 2008a, 2008b] pokazują, iż sąsiedztwo jest w wybranych rodzajach pomocy – codzienne prace domowe, prace remontowe i gospodarskie – istotną siecią wsparcia dla potrzebujących. Charakter tej pomocy pokazuje specyficzny rys nowoczesności, jakim jest nieciągłość.

Wśród czynników powodujących zanik stosunków sąsiedzkich jest oddzielenie miejsca zamieszkania od miejsca pracy. Często miejscem pracy jest nie tylko inna dzielnica, lecz inne, odległe miasto czy ośrodek metropolitalny. Zmniejsza to radykalnie sfery wspólnych spraw, które mogą integrować mieszkańców. Znacząco także wpływa na ilość wolnego czasu, jaki jednostki mogą poświęcać na kontakty z sąsiadami.

Drugim istotnym czynnikiem jest wzrost mobilności i zmniejszenie ograniczeń wynikających z niedostępności środków transportu prywatnego czy też komunikacji publicznej. Aktywność przenosi się do innych przestrzeni, z którymi jednostki mogą się identyfikować i przejawiać tam swoje zaangażowanie.

Jednakże największy wpływ na osłabienie tych relacji mają zmiany w zakresie technik komunikowania. Nowoczesne komunikatory: Internet, portale społecznościowe, dają możliwość nawiązywania więzi, które z jednej strony zaspokajają

potrzeby jednostek w zakresie informacji wsparcia psychologicznego, rekreacji, z drugiej zaś nie są tak wiążące i stałe, przez co doskonale wpisują się we wspomnianą przez Zygmunta Baumana fragmentaryczność późnej nowoczesności [Bauman 2011, s. 35-87].

6. Wnioski

W polityce rodzinnej konieczne jest ciągle poszukiwanie nowych rozwiązań modelowych i praktycznych, uwzględniających dynamicznie zmieniające się środowisko społeczno-ekonomiczne. Poszukiwanie efektywnych modeli i narzędzi wsparcia instytucjonalnego i pozainstytucjonalnego winno służyć idei celowego kształtowania modelu rodzin. Wsparciu dla grup zmarginalizowanych i marginalizacją zagrożonych powinno równoległe towarzyszyć umacnianie grup samodzielnie budujących swą pozycję w zbiorowości.

Nieformalne sieci wsparcia stanowią fundament wsparcia dla znacznej części rodzin. Skala pomocy udzielanej przez rodziców swoim dorosłym dzieciom i ich rodzinom jest imponująca. Można stwierdzić, że bez „instytucji babć i dziadków” wiele rodzin miałoby prawdziwe problemy z wypełnianiem funkcji opiekuńczych i wychowawczych oraz z godzeniem życia zawodowego i rodzinnego. Niepokój budzi jednak asymetria tego wsparcia i jego jednostronność – „rodzice swoim dorosłym dzieciom i ich rodzinom”. To w przyszłości wobec indywidualizujących tendencji i zmian w systemach wartości może generować nowe problemy – już dla polityki senioralnej.

Wsparcie ze strony sąsiadów jest coraz bardziej słabnącym elementem lokalnych sieci społecznych. Tendencja do zmniejszającego się zainteresowania utrzymywaniem relacji sąsiedzkich, wynikająca z wielu obiektywnych czynników, może być powstrzymana przez podejmowane w ramach lokalnej polityki społecznej działania zmierzające do wspomaganie rozwoju wspólnot lokalnych i sąsiedztw. Jak pokazują wyniki badań, w lokalnych inicjatywach działa siła przykładowa i zaangażowania. Gdy sąsiedzi uczestniczą w pracach na rzecz wspólnoty, to inni także biorą w niej udział.

Mając na względzie niechęć mieszkańców do zakładania organizacji społecznych, które działałyby na rzecz lokalnych bądź sublokalnych społeczności, warto w lokalnej polityce społecznej szczególnie wspierać wszystkie spontaniczne i nieformalne inicjatywy, a nie tylko działania organizacji pozarządowych. Kluczowa jest tutaj ciągłość takich wzorców. Tam, gdzie występują wzorce pomocy sąsiedzkiej, stanowią one ważne uzupełnienie lokalnych usług socjalnych.

Realizowana polityka rodzinna – a są to głównie działania na rzecz rodzin w trudnych sytuacjach, określonych przepisami ustawy o pomocy społecznej, realizowane głównie przez podmioty i instrumenty systemu określonego w ustawie – jeśli ma być ona partycypacyjna i obywatelska, pełnić funkcje rozwojowe, nie może być realizowana wyłącznie dla wykluczonych.

Lokalna polityka rodzinna to nadal typ idealny. Jej implementacja wymaga uczciwej diagnozy, a także mówienia rzeczy niepopularnych.

Badania pokazują, że systemy usług socjalnych dla osób potrzebujących prowadzą często do roszczeniowych postaw ich beneficjentów i nie tworzą kultury wzajemności tak fundamentalnej dla samej idei wsparcia. Aprobata wszystkich działań wspierających rodziny tylko dlatego, że są obecnie efektywne, prowadzi do patologii sieci wsparcia, a tym samym dysfunkcji systemu lokalnej pomocy społecznej w mikroskali. Należy w pracach nad modelowymi i praktycznymi rozwiązaniami tej polityki warunkowość wsparcia ściślej powiązać z działaniami na rzecz innych członków wspólnoty.

Literatura

- Bauman Z., 2011, *Kultura w płynnej nowoczesności*, Narodowy Instytut Audiowizualny, Agora SA, Warszawa.
- Firlit-Fesnak G., 2011, *Rodziny polskie i polityka rodzinna; stan i kierunki przemian*, [w:] Firlit-Fesnak G., Szyłko-Skoczny M. (red.), *Polityka społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gagacka M., 2011, *Beneficjenci aktywnej polityki rynku pracy*, [w:] Grewiński M., Rymśa M. (red.), *Polityka aktywizacji w Polsce. Usługi reintegracji w sektorze gospodarki społecznej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP w Warszawie, Warszawa.
- Giddens A., 2007, *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Grodkowska-Leder J., 2008a, *NiefORMALNE sieci wsparcia w społecznościach lokalnych – społeczny kontekst funkcjonowania systemu pomocy społecznej na poziomie lokalnym*, [w:] Karwacki A., Kaszyński H. (red.), *Polityka aktywizacji w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Grodkowska-Leder J., 2008b, *Sieci wsparcia społecznego jako przejaw integracji i dezintegracji społecznej*, Grotowskiej-Leder J. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Harwas-Napierała B., 2014, *Możliwość wspomagania rozwoju jednostki na różnych etapach okresu dorosłości*, [w:] Piorunek M. (red.), *Pomoc – wsparcie społeczne – poradnictwo. Od teorii do praktyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Jankowska A., 1993, *Kierunki zmiany kulturowej i jej konsekwencje społeczne*, [w:] Rychard A., Fedorowicz M. (red.), *Społeczeństwo w transformacji*, IFiS PAN, Warszawa.
- Jaworska-Okrój Z., Skuza B., 1986, *Pojęcie wsparcia społecznego i jego funkcje w badaniach naukowych*, Przegląd Psychologiczny, nr 3.
- Kawczyńska-Butrym Z., 2008, *Wyzwania rodziny: zdrowie, choroba, niepełnosprawność, starość*, Wydawnictwo MakMed, Lublin.
- Kowalczyk O., Kamiński S., 2009, *Wstęp*, [w:] Kowalczyk O., Kamiński S., *Wymiary polityki społecznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław.
- Lewenstein B., 1999, *Wspólnota społeczna a uczestnictwo lokalne*, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW, Warszawa.
- Pilch T., 1999, *Spyry o szkołę*, Wydawnictwo Akademickie ŻAK, Warszawa.
- Rybicki P., 1972, *Społeczeństwo miejskie*, PWN, Warszawa.
- Sęk H., 2007, *Wprowadzenie do psychologii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Starosta P., 1995, *Poza metropolią*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szczęśna A., 2004, *Elementy wsparcia społecznego nauczycieli w środowisku profesjonalnym*, [w:] Palak Z., Bartkiewicz Z. (red.), *Wsparcie społeczne w rehabilitacji i resocjalizacji*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.

- Sztompka P., 2016, *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Trafiałek E., 2015, *Bezpieczeństwo socjalne współczesnej rodziny*, [w:] Molendowska M., Jarocki T. (red.), *Bezpieczeństwo społeczne – bezpieczeństwo socjalne. Gospodarka, rynek, społeczeństwo, innowacyjność*, Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce.
- Urban B., 2000, *Zachowania dewiacyjne młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Wolontariat w organizacjach i inne formy pracy niezarobkowej poza gospodarstwem domowym – 2011, 2012*, GUS, Warszawa.
- Zaborowska A., 2014, *Współczesna rodzina: kryzys czy przemiana?*, [w:] Brzeziński M., Jęczeń J. (red.), *Tożsamość i posłannictwo rodziny*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Zamkowska A., 2009, *Wsparcie edukacyjne uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim w różnych formach kształcenia na I etapie edukacji*, Wydawnictwo Politechniki Radomskiej, Radom.